

2009

BIULETYN KAWALIERA

IZBA

KOŁO NR 21 STOWARZYSZENIA SAPERÓW POLSKICH W DRAWNIE
HISTORYCZNA ZIEMI PEŁCZYCKIEJ W PEŁCZYCACH
STOWARZYSZENIE HISTORYCZNO-KULTURALNE „BASTION TRADYCJI” W KALISZU POM.

WYDANIE SPECJALNE

BYTOWSCY ŻYDZI

Żydzi niemieccy, ci którzy nie uciekli lub nie emigrowali zniknęli tak, jak zniknął cały ich naród w tej części Europy. Początkowo nie wierzyli, że może ich spotkać tak okrutny los, stąd po przybyciu do gett pogardzali miejscowymi Żydami. Mieli ich za gorszych i obcych, dopiero gdy w oddali słysząc było złowieszcze gwizdy pociągów, mających wszystkich wywieźć ku wieczności, zrozumieli, że należą do tego samego narodu. Rokrocznie w nocy 9/10 listopada mijają kolejne rocznice, tzw. „nocy kryształowej”, podczas której w szaleńczym amoku w 1938 r. zniszczono dobra materialne, kulturalne i religijne Żydów w Niemczech. Rocznicą tą ma swoje smutne odniesienie także do Bytowa. Niniejsze opracowanie jest kolejną próbą przypomnienia o żydowskiej społeczności Bytowa. Niestety wydaje się, że nadal o bytowskich Żydach nie chce się wspominać. Nadal nikt oficjalnie nie kultywuje o nich pamięci. Nie upamiętniono miejsc z nimi związanych. Ich potomkowie, jeśli tacy są, nie kwapią się do odwiedzania miasta przodków. Co ze względu na potraktowanie ich ojców i dziadów jest zrozumiałe. Dawna ul. Synagogi (Synagogenstraße) nadal jest Młyńską czyli ma nazwę wymyśloną i nadaną jej w wyniku antysemickich ekscesów sprzed 70 – ciu lat. Wprowadzono ją (Mühlenstraße) jako zamiennik dla usunięcia skojarzeń związanych z synagogą. Po II wojnie światowej nazwana ją ul. Bohaterów ZWM. Nazwa ta w wolnej Polsce raz była, zmieniono ją i nawiązano, niezbyt szczęśliwie do przedwojennej. Czyli usankcjonowano dawną antysemicką decyzję faszystów. Obecnie trudno jest szukać pamiątek po społeczności, która żyła w Bytowie przez ponad 200 lat. Lecz nic nie zmienia faktu, że Żydzi w Bytowie kiedyś mieszkali, pracowali, po prostu żyli.

Pani dr Miłosławie Borzyszkowskiej za okazaną pomoc źródłową serdecznie dziękuję.

1. Osadnictwo i demografia

Początek osadnictwa Żydów na terenie Powiatu Bytowskiego przypada po roku 1720. Wymienia się, że w 1752 żyły tu trzy rodziny żydowskie (razem 16 osób). Jedną z nich była rodzina wdowca Philippa Lazarus do której należeli; Joseph Philipp - najstarszy syn, jednocześnie spadkobierca, Lazarus Philipp - drugi syn, dwie córki Anna i Eleonora oraz Simon Joseph – przedstawiciel handlowy i niejaki Lewin – parobek. Druga z tych rodzin, Hirsha Lewina, była czteroosobowa, obok nieznaney z imienia żony były dwie córki Rahel i Regina. Wśród członków następnej (trzeciej) rodziny Laibe Lewin, wymienia się; synów Abrahama i Josepha Lewin którzy przyjeżdżali do domu tylko na Szabas, była też córka Maria, która zaręczyła się z polskim Żydem, i później wyjechała. Miał tu swój kąt wdowiec (służący) Philipp Lazarus. Bytowscy Żydzi swoje gospodarstwa usytuowali w pobliżu granicy by pośredniczyć w handlu z Żydami z Korony (Polski). W piśmie spornym z 1753 r. podaje się, że na podstawie umowy z Polską w rejonie przygranicznym handel nie będzie zakłócany. W tym czasie obowiązywały już statutowe (od 1750 r.) ograniczenia praw osadnictwa Żydów w Prusach. W 1764 odnotowano w Bytowie tylko dwie żydowskie rodziny, które musiały wpłacić 27 talarów i 12 groszy zabezpieczenia. W 1767 r. Lazarus Philipp na mocy królewskiego dekretu zobowiązującego Żydów z terenów przygranicznych do odwzajemnianych świadczeń, musiał zobowiązać się do odbioru towarów przemysłowych na sumę 1000 talarów. W końcu XVIII w. mieszkało w Bytowie 36 Żydów (1798 r.) przez następne lata społeczność ta powiększała się. Pewne ograniczone możliwości nadawania Żydom praw obywatelskich dała ordynacja wyborcza miejska z 1808 r. W roku 1812 ukazał się edykt dotyczący Żydów mieszkających na stałe w Prusach, doszło do tendencji zmiany nazwisk i tylko nieliczni zostali przy pierwotnych. Tak oto w Bytowie; Joseph i Abraham Simon pozostawili sobie swoje nazwisko Simon, Herz Itzig został Herzbergiem

,Veilchen Itzig – Phillipsruhe a inni o nazwisku Itzig majacy imiona Mores, Rahel i Abraham obrali sobie również nazwisko Herzberg , Eva Hirsch pozostała przy Hirsch, podobnie postąpił Gerson Casper i został przy Casper, Lazarus Philipp i Philipp Lazarus stali się Philippsthal, niejaki Joseph. zaczął nazywać się Michaelis, Tradel oraz Süßmann Salomon przyjęli Stern, Hirsch Moses – Mond, Elias Casper – Casparius, Simon i Samuel Hirsch – Rihs, Samuel Casper – Puttkammer, Salomon Levin – Seelmann, Jacob Schmucl – Frankenstein, Jacob Salomon- Stein ,Hirsch Simon – Simson, Manasse Salomon – Taubmann, Levin Amsel – Löwensohn, Seelig Jacob – Alter, Joseph Alexander- Feldberg , trójka osób Judas Abraham , Simon Judas i Marcus Moses zostali Silbermann

Według J.Lindmajera (Historia Bytowa str. 190) w 1812 roku mieszkało w Bytowie 49 Żydów.

W 1840 roku liczba miejscowych Żydów wynosiła 257, w 1850 r. - 274, w 1861 r - 343 , w 1885 r. - 336, w 1890 r. – 334 osób, w 1900 – 275, w 1905 – 226. Wg tego samego autora w Powiecie Bytowskim w 1867 r. zamieszkiwało 427 Żydów a w 1890 r.- 364. Natomiast wg Geharda Salinger a w 1812 r. w Bytowie były 34 r. domostwa żydowskie , w następnych latach nastąpił wzrost który był wynikiem osiedlania się Żydów przybyłych z Prus Zachodnich w 1849 r. – mieszkało 269 Żydów, w 1871 r. - 365, w 1880 r. – 368 osób. W roku 1889 miało nastąpić apogeum i w Bytowie miało mieszkać około 550 osób pochodzenia żydowskiego czyli około 10 procent wszystkich mieszkańców miasta. Od 1840 r cieszyli się już prawami obywatelskimi co w skali państwa dla wszystkich Żydów zostało usankcjonowane ustawą z 23 lipca 1847 r .Kolejne zapisy prawne całkowicie zrównały ich również w prawach politycznych .Pełnię praw dla niemieckich Żydów ostatecznie potwierdziła Konstytucja II Rzeszy z 1871 r. Gwałtowny wzrost ludności w latach osiemdziesiątych odczytywany może być jako efekt prześladowań Żydów w Prusach Zachodnich. Osiedlano się w Bytowie, gdyż miasto to uchodziło wówczas za wolne od narodowościowych uprzedzeń i dawało możliwość spokojnego życia. Ciekawe są dane z lat 1840 – 1874 odnośnie urodzin .Otóż w tym przedziale czasowym w rodzinach żydowskich Bytowa przyszło na świat 662 dzieci. Dla przykładu najwięcej bo 29 urodziło się w 1862 , 28 w 1859, 27 w 1865 i 1870 r. 26 w 1856 a 25 w 1866,1867,1869, i w 1873 r. Najmniej dzieci bo tylko 5 urodziło się w 1847 r. W tym rozpatrywanym czasie z różnych przyczyn zmarło około 230 Żydów.

1.2.Początki spadkowe populacji

Ustalono ,że w XIX wieku Bytów zamieszkiwały m.in. następujące żydowskie rodziny :

Abelmann, Ackermann, Ahrendorff, Auerbach, Beer, Berend, Berndt, Blumenthal, Borchardt,Brasch, Bukofzer, Caspari, Caspary, Casparius, Cassel, Cohn, Croner, David, Eisenstaedt, Feldberg, Feldmann, Friedländer, Goldstein, Gottschalk, Heimann, Herrmann, Hirsch, Holländer, Jacobsohn, Jacobson, Jonas, Jottkowitz, Kallmann, Kasper, Kassner, Klein, Kroner, Kronheim, Leibholz, Lehmann, Leske, Lewinska, Lewinski, Lewy, Lilienthal, Liphene, Löwe, Loewenberg, Machnitzky, Marcus, Marcuse, Maschke, Mendel, Mendelsohn, Meyer, Mond, Nagel, Naumann, Philippi, Philipsthal, Pick, Pommer, Rabau, Riese, Ring, Rose, Rosen, Rosenthal, Saife, Salomon, Samuel, Sass (Saß), Scheidemann, Scheyer, Schlochauer, Schüler, Schumann, Schweitzer, Schnitzer, Seefeld, Seelig, Seelmann, Seligmann, Silbermann, Silbersohn, Simson, Stein, Steinhard, Stern, Taubmann, Treu, Waldauer, Wedel, Winterfeld, Wolff, Wolfram. Pod koniec wieku rozpoczęła się tendencja odpływowa, która spowodowała , że ok 1/3 z wymienionych rodzin opuściło Bytów. W 1893 w 110 gospodarstwach zamieszkiwało 500 Żydów, do 1895 ubyło 20 , w 1898 było 400 (95 rodzin).W 1899 w Bytowie mieszkało ok. 375 Żydów. W tym czasie w Kołczygłowach były dwa żydowskie gospodarstwa (w 1913 r.- dwie rodziny), w Tuchomiu mieszkały 3 rodziny (1899 r.) a w 1913 r jedna, w m. Trzebiatkowa dwie rodziny (w 1913 r. jedna), w Borzyszkowach było jedno żydowskie gospodarstwo. W 1900 jedna rodzina zamieszkiwała Tuchomko.

2.Pierwsze prześladowania

Od pierwszych lat XX w. ludność żydowska w Bytowie nadal sukcesywnie malała. Obok przyczyn natury materialnej były także powody polityczne oraz nastroje i zajścia powstałe po wydarzeniach w Chojnicach. W 1900 r doszło w tym mieście do morderstwa Niemca, studenta Ernsta Wintera .Winter 11 marca 1900 po obiedzie zginął. Po kilku dniach odnaleziono części jego ciała. Był poćwiartowany. Antysemita rzucili podejrzenie na Żydów. Pojawiła się wersja autorstwa barona von Zedlitz , że dokonali oni mordu rytualnego dla pozyskania krwi do macy . Podejrzenie rzucono na rzeźnika Moritza Lewyego . Podsycana atmosfera spowodowała ,że miejscowym Żydom zaczęto wybijać szyby w oknach. 8 czerwca 1900 r. napięcie osiągnęło apogeum.Doszło do zamieszek. Próbowano podpalić synagogę.

Władze wezwały wojsko. Interweniował ponoć sam cesarz Wilhelma II . Na kanwie tej tragedii w innych miejscowościach wybuchły antyżydowskie ekscesy 22 kwietnia w Czersku , w kwietniu i w maju

w Miastku ,21 i 22 maja w Słupsku i Bytowie, 10 czerwca w Tucholi i 17 czerwca burzył się Komorczyn Sprawców morderstwa nigdy nie odnaleziono. Ekscesy te spowodowały ,że liczba Żydów zamieszkujących Chojnice i niektóre okoliczne miejscowości zaczęła spadać (w Chojnicach zmniejszyła się z 481 w 1900 do 350 w 1903 r.). 4 czerwca 1902 uznano cały bezsens oskarżeń przeciw Żydom. Moritz Lewy (skazany na 4 lata więzienia) amnestiowany został przez cesarza 12 października 1903 r. Jak się okazało w Bytowie opuszczanie miasta przez Żydów było już procesem ciągłym.

3.Wojna światowa

W latach 1914 -1918, Żydzi (od 1847 r. w Prusach objęto ich obowiązkiem powszechnej służby wojskowej), tak jak ich niemieccy sąsiedzi walczyli na wojennych frontach. Byli odznaczani za dzielność i odwagę , byli żołnierzami i za swój niemiecki Vaterland potrafili złożyć daninę życia W skali całych Niemiec na frontach 1-szej wojny światowej walczyło w szeregach kajserowskiej armii 100 tyś niemieckich Żydów, z których 12 tyś. zginęło. Z bytowskich Żydów na froncie poległ **Hermann Pich** (służył w 5.I.R.149 tj w 5 pułku piechoty Nr 149,ur. w Łąkie - Adl.Lonken, 08.lipca 1887 r., poległ 18 maja 1916 r.) Niestety wojenna klęska oraz kryzys światowy stały u podstaw nienawiści która zaowocowała wielką tragedią .

4.Gmina żydowska

Gmina żydowska w Bytowie powstała w 1-szej poł. XIX w., na mocy ustawy z 1812 r. Obejmowała swoim zasięgiem miejscowości: Bytów, Tuchomie, Tagowie, Chotkowo, Studzienice, Nożyno, Kołczygłowy , Cetyń, Trzebiatkowa. Siedziba jej mieściła się w domu modlitewnym, który po 1847 r. został przebudowany na synagogę. Znajdowała się niedaleko starej poczty. Mimo stosunkowo dużej ilości Żydów synagoga ta była mała (o wymiarach 19 m x 6 m) i nigdy jej nie rozbudowano.21 VI 1856 ustanowiono statut gminy który do grona członków gminy zaliczał Żydów z Bytowa i z wsi Powiatu Bytowskiego, poprawka do statutu z końca XIX w rozszerzyła ten zasięg na kilka wsi powiatów ościennych (Kołczygłowy ,Borzyszkowy). Co jest ciekawe nigdy nie było w Bytowie rabina. Wszystkie ceremonie z okazji świąt sprawował urzędnik, który łączył funkcję nauczyciela, kaznodziei i kantora. Do pierwszych Żydów którzy w gminie sprawowali funkcje religijne należeli; kantor Heymann Wolffram (zm. w 1843 r w wieku 64 lat.) oraz zmarły w 1855 r. nauczyciel Nathan Lilienthal. W chwili śmierci miał 76 lat. Przez długie lata gospodarzem gminy był Samuel Feldberg (zm.1866 w wieku 54 lat). W 1848 r. duży wpływ na życie gminy miał kantor Leyser Ephraim Auerbach. W okresie 1858 – 1869 kantorem był Simon Lewin. W 1871 obowiązki kantora i nauczyciela sprawował Samuel Schapira, w 1876 kantorem był Schnitzler a w 1880 Friedmann. W latach 1884 –1888 nauczycielem był niejaki Rawitscher (W tym czasie przywódcą gminy był L.Cohn.) po nim nastąpili : E. Meyer (1889 r.), S. Bella (1899 r.), S. Frank (1903 r.), J. Moses (1911 r.) a po roku 1920 Leopold Angres. Ciekawie kształtowało się opodatkowanie na rzecz gminy. W 1905 r. na 275 Żydów podatki płaćło 70, w 1907 r. na 255 – 60 ,w 1911 r. na 180 – 40,1913 r. na 202 – 57, 1923/1924r. na 150 (**było to już tylko 1,5 % liczby mieszkańców miasta**) – 48, w 1926r. na 142 – 35. W 1930 r. na 114 bytowskich Żydów, opodatkowanych na rzecz swojej gminy było 30 osób. W latach dwudziestych gminie przewodniczył Erich Croner drugim przewodniczącym był Dettmar Lewin. Do zarządu gminy należeli: Simon Schaidemann, Dettmar Lewin i Max Jacobson. Przedstawicielem Gminy był Benno Rosenthal. Pozostałymi członkami reprezentującymi Gminę byli: Samuel Lehman, Dr. Rosenow, Eugen Feldmann, Siegmund Jacobson, Simon Pick, Arthur Caspary i Philipp Cudner. Bractwem Pogrzebowym „Chewra Kadischa” kierował Sigmund Jacobsohn. Bractwo powstało w 1849 r. zajmowało się w pierwszej kolejności pielęgowaniem chorych, wspieraniem zubożałych członków i sprawami pochówku. Natomiast Związkowi Kobiet Żydowskich (Israelitischen Frauenverein) przewodniczyła Auguste Croner. Związek powstał w 1863 r ,skupiał ok. 25 członków (?). Działał też Związek Twórczy (Bildungsverein „Concordia”), wszystkie trzy organizacje ściśle ze sobą współpracowały. W 1930 r. funkcję kantora piastował Salo Cohn. W Kołczygłowach i Tuchomiu mieszkało łącznie 10 Żydów, którzy również należeli do bytowskiej gminy.

4.1.Elementarna szkoła religijna

Powstała w 1824 r. Według zachowanych danych w 1893 r. uczęszczało do niej 64 dzieci, w 1895 -70, 1898 – 46,1899 – 54,1903 – 45, 1905 – 36, 1907- 40 , 1911 – 29,1913 -28. Na początku lat dwudziestych do szkoły uczęszczało już tylko 16 uczniów i mimo dalszego odpływu mieszkańców liczba uczniów utrzymywała się na tym poziomie (1930 – 17 dzieci).

5.Sklepy, firmy i wolne zawody w Bytowie.

Żydzi w Bytowie reprezentowali różne zawody oprócz kupców i handlarzy byli wśród nich ,szewcy ,szklarze, drukarze itp a także – tropiciele szczurów. Niektórzy byli urzędnikami, inni lekarzami. W 1935 r. Bytowie było dwóch lekarzy pochodzenia żydowskiego ; dr Simon Eduard (Kreishausstraße 3, dziś ul. Buczka), dr Vallentin Ernst (Markt 7, dziś Plac Wyszyńskiego) oraz dwóch domowych nauczycieli; Neumann Sally(Mühlenstraße 4, dziś też ul. Młyńska) i Scheidemann Arthur (Blumenstraße 5 a, dziś ul. Kochanowskiego). Były dwa zakłady obuwnicze ; jeden należał do Wollen Schulyna (Schloßfreiheit 2, dziś ul. Podzamcze), a drugi do Jacobsohn Sally (Gartenstraße5, dziś ul. Ogrodowa). Był też zakład fryzjerski, który prowadził Niemiec Marquard Hermann, jednak jego żona Mischehe była Żydówką (Lange Straße 12, dziś ul. Wojska Polskiego). Działał szklarz Herbst Max na (Bahnhofstraße 3 dziś ul. Dworcowa). Pozostali zajmowali się handlem. Najwięcej sklepów żydowskich znajdowało się na ulicy Lange (Wojska Polskiego), tu handlował pod nr.64 Abrahamsohn Siegfried, urzędował także kupiec Pincoffs Dawid spod 20 , pod numerem 33 towary kolonialne polecał Caspary Arthur, pod nr. 55 Cronen Erich zajmował się zbożem. Pod 12-tką tekstylia proponował Lehmann Adolf. Drobne towary wystawiał Scheidemann Siegfried spod nr.48. Na tej ulicy Lewin Julius handlował rękodzielami, które można było dostać także w sklepie Feldmanna Eugena z Schulstraße 12 (dziś ul. Jana Pawła II). Na Blumanstraße, Caspary Herbert obok prowadzenia hurtowni zajmował się doradztwem prawnym. Eißner Sophie z Gartenstraße 5 (dziś ul. Ogrodowa), Neumann Erich z Schloßfreiheit 4, Louis Hirschfeld i Jacobsohn Max z Markt 13 specjalizowali się w drobnych towarach.

Przy Markt 13 można było dostać również środki czystości. W skórach specjalizował się Reich Louis z Karlstraße 3a. Na Bahnhofstraße 1 handlował Goldstrom Jakob, na Schloßfreiheit 2a Lippmann Louis, a Scheidemann Max sprzedawał na Blumanstraße 5a. Z terenu Kreis Bütow wspomniany jest Max Rosen z Tuchomia (Groß- Tuchen) .Z rodziny tej źródła wymieniają Louisa, Adolfa Rosen ,Henriettę z Rosen i Karla Rosen. W Tuchomiu na przełomie wieków istniał też sklep kolonialny należący do Abrahama Wolfa, jego żony i dwóch córek i później do Nathana Jakobi. Ciekawe ile z tych firm pochłonęła noc 9/10. 11.1938 r.? Wiadomo na pewno, że dla rodziny Rosen z Tuchomia była to noc przełomowa i zdecydowała o tym ,że cieszący się doskonałą reputacją Max Rosen spakował się i jeszcze tego samego roku wyemigrował do Palestyny.

6.Nazistowskie prześladowania

W Bytowie poważne prześladowania zaczęto od Salo Cohna miejscowego kantora i nauczyciela, któremu już z początkiem 1933 r. uniemożliwiano sprawowanie obowiązków . W nocy z 31.03. / 1.04.1933 r. dokonano pierwszej groźnej antyżydowskiej rozróbki. Tej nocy pobito w Bytowie, (często na oczach dzieci) prawie wszystkich dorosłych Żydów łącznie z kobietami. Kilku z nich nawet aresztowano. Dokonali tego rodzimi S.A.- mani wsparci swoimi kamratami ze Słupska („Historia Bytowa” str.293,294) . W dniu 1 kwietnia 1933 r. przed żydowskimi sklepami i gabinetami ustawily się posterunki SA. mające za zadanie odstraszać potencjalnych klientów .Był to początek bojkotowania żydowskich firm. Wsparcie ekscesów antyżydowskich przez S.A. -manów ze Słupska dowodzi, że w Bytowie antysemityzm istniał , ale nie był powszechny. Spowodowane było to na ogół dobrymi wzajemnymi kontaktami międzyludzkimi. Sytuacja uległa zmianie po 1935 r. Dziwi wykazana w 1933 r. duża agresywność i nadgorliwość będących w mniejszości antysemitów gdyż rasistowskie „ustawy norymberskie” uchwalono dopiero 15.09.1935 r. W następnych latach pojawiły się tablice z zakazami wstępu dla Żydów do lokali ,parków itp. Ponieważ duże trudności sprawiało odróżnienie po brzmieniu nazwiska, Żyda od Niemca ,17 sierpnia 1938 r. wydano w Niemczech rozporządzenie zmuszające Żydów do noszenia drugiego imienia ; kobiety- Żydówki musiały dodać sobie imię Sara, mężczyźni- Izrael .Od 5-go października tego roku oznaczano żydowskie paszporty literą „J”(stało się to na wniosek Szwajcarii) tym samym pojawiło się utrudnienie do bezproblemowego opuszczenia Rzeszy.

6.1.Geneza nocy kryształowej

Jesienią 1938 roku Polska unieważniła swoje paszporty należące do osób od wielu lat stale mieszkających poza jej granicami. W wyniku tej decyzji, około 40 000 Żydów dawnych obywateli polskich uznano w Niemczech za bezpaństwowców. Z tej liczby 28 października 1938 r. ok.17 000 Żydów wyłapano i załadowano (z podręcznym bagażem i 10 markami) na środki transportu i wywieziono w kierunku granicy polskiej. Tam w okolicach miejscowości Zbąszyń brutalnie przegnano ich na polską stronę. Ani polska Straż Graniczna i administracja nie były na taki rozwój wydarzeń przygotowane, zapanował totalny chaos, który pogłębił cierpienia wygnańców. (Akcja z 28 października uchodzi za pierwszą masową deportację Żydów). Wśród wypędzonych znajdowała się rodzina szewca Sendela GRYNSZPANA, który całą tragedię opisał na kartce pocztowej (wg innych wersji zrobiła to jego córka swemu przebywającemu w Paryżu siedemnastoletniemu synowi Herszelowi. 7 listopada 1938 roku Herszel GRYNSZPAN udał się z wcześniej zakupioną bronią do ambasady niemieckiej w Paryżu, gdzie

zaczął poszukiwać ambasadora Johanna hr. von Welczek aby go w ramach protestu za krzywdy swojej rodziny i Żydów zabić. Herszel Grynszpan nie znał ambasadora, ten fakt oraz zbieg okoliczności jakie nastąpiły doprowadził do tego, że zamiast ambasadora ugodzony strzałami został radca ambasady Ernst von Rath, który w wyniku odniesionych ran, po dwóch dniach zmarł (niektórzy historycy sugerują, że zamach ten był prowokacją SS).

6.1.1. Noc kryształowa

9 listopada 1938 roku z zemsty za ten mord całe Niemcy dały upust swojej nienawiści do Żydów. Echa wydarzeń z dalekiego Paryża i idąca za tym fala obłędu, dotarły również do Bytowa. W nocy z 9/10 listopada 1938 przypadło apogeum prześladowań Żydów w Bytowie (tzw. „noc kryształowa”). Wówczas zdewastowano żydowski cmentarz a „nieznani sprawcy” w godzinach rannych spalili bytowską synagogę, którą doszczętnie rozebrano. Ekscesy antysemickie doprowadziły do zniszczenia i likwidacji żydowskiego cmentarza przy ul. Lazaretstraße (dziś ul. Hieronima Derdowskiego) cmentarz znajdował się pomiędzy budynkiem dzisiejszego Zespołu Szkół Ekonomicznych a placem targowym. Został założony wraz z powstaniem gminy w XIX wieku, zajmował powierzchnię 0,18 ha. Po nekropolii nie pozostał jakikolwiek ślad. Macewy (nagrobki) cmentarne wykorzystano jako bruk. Został on ułożony na noszącej dziś nazwę ul. Wery przy zakręcie z ulicą Sikorskiego. Na przeciw domu śp. Tadeusza Lenartowskiego. Jeszcze po ostatniej wojnie, zanim położono tam asfalt, w „mokre dni” przypominały o sobie kierowcom przejeżdżających tam samochodów. Na sprofanowanym cmentarzu zorganizowano ogródek zabaw i alejkę spacerową. Natomiast, nie zniszczono żydowskich nagrobków na cmentarzu rosyjskich jeńców wojennych. Mieścił się on przy dzisiejszej ul. Gdańskiej. Nagrobki te w przeciwieństwie do pozostałych mogił były stosunkowo duże, były murowane z umieszczonymi białymi marmurowymi tablicami, na których widniały gwiazdy Dawida. Dlatego były łatwo rozpoznawalne. Świadczy to, że uszanowano umowy międzynarodowe o ochronie cmentarzy wojennych z lat 1914-1918. (Dzieła likwidacji tego wojennego cmentarza, wraz z żydowskimi grobami, dokonano w ostatnich latach PRL-u).

6.2. Dalsze prześladowania

Cios dobijający dla żydowskich kupców i rzemieślników został zadany 12 listopada 1938 r. tego dnia podjęto na konferencji u H. Göringa decyzję o „świadczeniach pokutnych Żydów” która nakazała zamknięcie wszystkich żydowskich sklepów, zakładów rzemieślniczych oraz wyłączenie Żydów ze wszystkich imprez kulturalnych. W listopadzie 1938 r. zaczęto wydalać dzieci żydowskie ze szkół. Ekscesy antysemickie stały się przyczyną ucieczki Żydów z Bytowa. Tendencją było to, że sprzedawano majątek i przenoszono się do większych, bardziej tolerancyjnych miast w głąb Niemiec. Ci co nie mieli złudzeń, a posiadali pieniądze, wybierali emigrację. Tak zrobili niektórzy z Bytowiaków, np. Lewin Julius z Lange Straße wyemigrował do Palestyny. W skali Niemiec „noc kryształowa” znacznie przyspieszyła ten proces emigracji który przerodził się w prawdziwy exodus. Wyprzedaż mienia przez Żydów, przeważnie dorobku ich całego życia, była kolejną farsą gdyż sprzedaż następowała pod presją i po śmiesznie niskiej cenie. Było to często za mało aby opłacić emigrację. Ze sprzedażą trzeba było się śpieszyć gdyż 13 grudnia 1938 r. wprowadzono w Niemczech regulacje prawne dotyczące konfiskaty żydowskich przedsiębiorstw.

7. Eksterminacja.

W maju 1939 mieszkało w Bytowie trzydzieści osiem osób pochodzenia żydowskiego byli to ; **Henriette Berndt** ur. 1858 zam. Lazaretstraße 1 (dziś ul. Hieronima Derdowskiego), **Aurora Blumenthal** ur. 1874 zam. Mittelstraße 19 (dzisiejsza ul. Śródmiejska), Minna Caspary z d. Lewinski ur. 1876 zam. Lange Straße 1 (ul. Wojska Polskiego), **Sophie Eisner z d. Neumann** ur. 1882 zam. Gartenstraße 5, (ul. Ogrodowa), Jacob Goldstrom ur. 1875, Rosa Goldstrom z d. Jacobsohn ur. 1870 **Alfred Goldstrom** ur. 1911 wszyscy zam. Bahnhofstraße 26 (ul. Dworcowa), **Max Herbst** ur. 1867 i Fanny Herbst z d. Rabau ur. 1865 zam. Bahnhofstraße 20, **Siegmund Jacobsohn** ur. 1862 i Doris Jacobsohn z d. Bukowzer rocznik 1888 ur. Grotestraße 8 (ul. Kochanowskiego) **Hanna Jacobsohn z d. Hermann** ur. 1865 zam. Gartenstraße 5, Max Jacobsohn ur. 1883, Martha Jacobsohn z d. Schleimer ur. 1884, Steffi Jacobsohn ur. 1927 zam. Markt 3 (Plac Wyszyńskiego), **Sophie Lehmann z d. Michaelis** ur. 1872, **Helga Lehmann** ur. 1927 zam. Lange Straße 44, Louis Lippmann ur. 1887, Gertrud Lippmann z d. Schedemann ur. 1885 zam. Grotestraße 7, **Erich Nemann** ur. 1888, **Ernestine Nemann z d. Rein** ur. 1891 zam. Burgstraße 3 (ul. Wolności), **Sally Neumann** ur. 1886, **Martha Neumann z d. Michaelis** ur. 1877 zam. Mühlenstraße 6 (ul. Młyńska), **Louis Reich** ur. 1893, Ella Reich z d. Aron ur. 1889 zam. Gerberstraße 3 (ul. Tartaczna), Hulda Rein z d. Gottfeld ur. 1857 zam. Burgstraße 3, Bertha Rosenthal z d. Schleimer ur. 1870, **Frieda Rosenthal** ur. 1902 zam. Lange Straße 44, Siegfried Scheidemann ur. 1882 Henriette Scheidemann z d. Scharlinski ur. 1884 zam. Lange Straße 31, **Selma Scheidemann**

z **d. Scheidemann** ur. 1880 zam. Gartenstraße 7, **Eduard** ur 1881 i **Frida** ur. 1881 **Simon** zam. Jahnsraße 5 (ul. Brzozowa) , Selma Weiß z d. Schleimer ur 1865, Erna Weiß ur 1890 zam. Rittenstraße 38 (ul. Rycerska) . Scholem Woller ur 1881 ,Hide Woller z d. Deichmann ur 1885 i Dewora Woller ur 1908 zam. Grotestaße 8. Daty urodzin wskazują ,że były to głównie osoby starsze jednak były też dwie dziewczynki które w chwili sporządzania list miały po 12 lat, ponadto jedna osoba miała 28 , dwie były po 30 –sce (31 i 37 lat) a najstarsza miała 81 lat. Świadczy to ,że pozostały osoby którym ze względu na wiek trudno było opuścić miasto. Sadząc po nazwiskach młodsze mogły zostać by sprawować opiekę nad starszymi członkami swych rodzin. W wsiach powiatu były jeszcze trzy osoby **Herbert Lehmann** ur 1903 zam. Niedarzyno (Meddersin) oraz z Louis Rosen ur 1880 i Rosalie Rosen z d. Cassel ur. 1879 r. z Kołczygłów

Od 1940 roku niemieccy Żydzi którzy z różnych względów zostali w Niemczech byli już systematycznie deportowani do obozów koncentracyjnych oraz do gett na Wschodzie. Masowe deportacje rozpoczęły się w połowie października 1941 r. Tysiące deportowanych trafiło także do gett na ziemiach polskich, tu zasymilowani i często czujący się Niemcami Żydzi spotkali się z religijnymi i ortodoksyjnymi Żydami polskimi, z których bywało, że niektórzy po polsku nie umieli mówić. Obie żydowskie społeczności oprócz wspólnych korzeni i wyznania dzieliła przepaść kulturowa i nawet językowa. Niemcy poprzez oznakowania, usankcjonowali w wielu gettach ten podział. Otóż Żydzi polscy nosili białe opaski z niebieską gwiazdą Dawida a niemieccy nosili też gwiazdę Dawida ,lecz żółtą i przyszytą na piersi. Znane są przypadki, że Żydzi z Niemiec-kombatanci nosili wstążki kajserowskich odznaczeń bojowych z pierwszej wojny światowej a nawet występowali w niemieckich mundurach weteranów. Niemieccy Żydzi nierzadko wobec polskich wywyższali się, co powodowało, że wzajemne stosunki były napięte, czasem skrajnie niebezpieczne. Te animozje wykorzystali Niemcy. Były przypadki, że niemieccy Żydzi donosili na polskich, ujawniali kryjówki, pomagali wylapywać ukrywających się . W getcie tranzytowym w Izbicy Niemcy utworzyli oddzielną żydowską czesko – niemiecką milicję, która otrzymała zadanie wyczyścić getto z „gorszych podludzi” czyli z Żydów polskich. Co też się stało. Taka postawa Żydów niemieckich rodziła działania odwetowe Żydów polskich, o takim samym tragicznym wymiarze. Fakty z obozów tranzytowych nie świadczą o powszechności zjawiska jawnej kolaboracji Żydów niemieckich w obliczu zagłady. Są jedynie jednym z przykładów niezrozumienia przez nich sytuacji w jakiej się znaleźli. Stałe ubożenie, narastający głód, choroby warunki bytowe itp. spowodowały, że różnice kulturowe przestawały być istotne, wytworzyła się wspólnota losu mordowanego narodu. Dotyczy to Żydów, nie tylko tych na ziemiach polskich. Po pobycie w gettach niemal wszyscy byli likwidowani przez Einsatzgruppe lub ginęli w obozach zagłady . Podobny los mógł spotkać tych co uciekli do krajów Europy, zajętych później przez armię niemiecką. W 1933 r. mieszkało w Niemczech ok. 0,5 mln Żydów z których ok. 80 % było niemieckimi obywatelami. Rzeszę w porę opuściło 362 737 .Jeszcze przed rozpoczęciem masowych deportacji w październiku 1941 r. doliczono się 165 582 Żydów (stan na dzień 01.10.1941 r.) w 1944 r. było ich 14 475. Szacuje się ,że Niemcy wymordowali ok. 150 000 niemieckich Żydów. Jeśli chodzi o Żydów pochodzących z Bytowa to nie wiadomo ilu przeżyło wojnę. Z deportowanych na Wschód szanse przeżycia mieli szczęśliwcy. Znanych jest z nazwiska kilkadziesiąt osób pochodzących z Bytowa które znalazły się w najstraszniejszych miejscach eksterminacji.

7.1.Miejsca eksterminacji i ich ofiary o bytowskim rodowodzie.

7.1.1.Obozy zagłady

- **Chelmno nad Nerem niem. Kulmhof** (obóz zagłady, pierwszy gdzie zastosowano urządzenie do masowego uśmiercania ludzi. Były to specjalne samochody z wylotem spalin skierowanym do środka szczelnej budy (komory gazowej)nadwozia. Obóz czynny był od 08 grudnia 1941 r. do kwietnia 1943 r. .reaktywowany na krótko w czerwcu 1944 r. Pochłoniął ok.157 000 osób, głównie Żydów i ok. 5000 Cyganów .)

Sophie Eisner (ur. 15.09.1882 r. w Bytowie) zd. Neumann. Deportowana 18.10. 1941 r. do Łodzi. Zamordowana 08.05.1942 r w obozie zagłady Kulmhof (Chelmno nad Nerem).

Helga Lehmann (ur.07.09.1927 r. w Bytowie). Mieszkała w Bytowie lub w Berlinie. Deportowana 27./29.10.1941 r. do Łodzi zgładzona 08.05.1942 r. w Kulmhof (Chelmno nad Nerem).

Selma Meyer (ur.04.01.1877 r. w Bytowie) zd. Wolff . 18.10. 1941r. deportowana z Berlina do Łodzi. Zamordowana w Chelmnie nad Nerem 08.05. 1942 r .

Betty Pich (ur. 13.10.1900 r. w Bytowie).18.10.1941, deportowana z Berlina do Łodzi, unicestwiona dn.08.05. 1942 r w Chelmnie n.Nerem .

Ruth Rosenthal, (ur. 06.05.1905 r. w Bytowie). 27./29.10.1941 r. deportowana z Berlina do Łodzi,

unicestwiona w Chełmie nad Nerem dn. 04.05. 1942 r.

- **Oświęcim** (największy niemiecki obóz koncentracyjny, od 1942 r. główny środek masowej zagłady europejskich Żydów. Szacuje się, że w obozie zginęło od 1,1-1,5 mln ludzi.)

Hulda Baden (ur. 28.05.1856 r. w Bytowie) zd. Waldauer.

05.02.1943 r. wywieziona do Oświęcimia i tam 05.02. 1943 r. straciła życie.

Hertha Bernstein (ur. 29.05.1881 r.w Bytowie) zd. Scheidemann, wywieziona

12.03.1943 r. z Berlina do Oświęcimia.

Hertha Bornstein (ur 19.06.1898 r. w Bytowie) zd.Lewy. 02.03.1943 r. została deportowana transportem z Berlina do Oświęcimia.

Erich Croner (ur.03.08.1875 r.w Bytowie).Deportowany 12.03.1943 r. z Berlina do Oświęcimia.

Eugen Feldmann, (ur 24.07.1884 r. w Bytowie).Deportowany 01.03.1943 r. z Berlina do Oświęcimia gdzie zginął.

Gertrud Früh (ur.17.07.1904 r.w Bytowie) zd. Lehmann. Deportowana 02.03.1943 r. z Berlina do Oświęcimia.

Anneliese Gottheiner (ur.06.09.1919r.w Bytowie) zd. Scheidemann. Deportowana 01.03.1943 r. z Berlina do Oświęcimia .

Margarete Gross (ur.10.12.1896 r.w Tuchomiu, niem.Groß Tuchen) zd.Rosen. Deportowana 06.03.1943 r. z Berlina do Oświęcimia gdzie zginęła.

Paul Jakobi (ur.10.05.1890 w Tuchomiu). Deportowany 19.02.1943 r. z Berlina do Oświęcimia.

Rosa Josephsohn(ur.17.05.1875 r. w Bytowie) zd. Riese. Deportowana 16. 07. 1942 r z Berlina do Terezina a 18.12.1943 r.do Oświęcimia.

Betty Herz (ur.24.03.1884 r. w Bytowie).Deportowana 03.03.1943 r.z Berlina do Oświęcimia.

Bertha Hirsch (ur.25.10.1874 r.w Bytowie) zd. Silbermann. Mieszkała w Hamburgu

Deportowana 20.11. 1942 r. z Berlina do Terezina a 16.05.1944 r.do Oświęcimia.

Therese Kaufmann (ur.14.09.1899 r.w Bytowie) zd. Kirschberg

Mieszkała w Frankfurcie nad Menem.Deportowana 15.08.1942 r.z Frankfurtu do Terezina następnie 06.10. 1944 r.do Oświęcimia.

Therese Kohn (ur.07.02.1873 r.w Bytowie) zd. Scheidemann. Deportowana 07. 09.1942 r. z Berlina do Terezina a 16.maja 1944 r. do Oświęcimia.

Rosa Landecker (ur.18.09.1881 r. w Bytowie) zd. Caspari. Deportowana .02.03.1943 r. z Berlina do Oświęcimia .

Anna Leda (ur. 06.05.1888 r. w Bytowie) zd. Hermann. Deportowana w 1943 r do Oświęcimia 19.11.1943 r. już nie żyła.

Bruno Lehmann (ur. 09.04.1891 r. w Bytowie) .Deportowany 02.03.1943 r. z Berlina do Oświęcimia.

Ernestine Levi (ur 28.01.1876 r. w Bytowie) zd. Keilus. Deportowana z Berlina

05.06. 1942 do Terezina następnie 18.maja 1944 r. do Oświęcimia.

Kurt Lippmann(ur.31.07.1914 r. w Bytowie).Deportowany 19.05.1943 r.z Berlina do Oświęcimia

Jakob Albert Marienfeld (ur. 07.03.1888 r.w Bytowie).Emigrował do Belgii zginął 23.06.1942 r. w Oświęcimiu.

Rosa Meyer (ur.07.05.1894 r.w Bytowie)zd. Klein. Deportowana 06.03.943r. z Berlina do Oświęcimia.

Käthe Murawin (ur.15.02.1890 r.w Bytowie) zd. Scheidemann. 02.03.1943 r. deportowana z Berlina do Oświęcimia..

Alice Matthis (ur.17.09.1896 r. w Bytowie).Deportowana 16.06.1943 r.z Berlina do Terezina następnie 09.10.1944 r. do Oświęcimia.

Werner Pich (ur. 05.03.1909 r. w Bytowie). 26. 02 1943 r.deportowany z Berlina do Oświęcimia, gdzie w kwietniu tr. już nie żył.

Julius Rosen (ur. 17.08.1900 r.w Tuchomiu).04.03.1943 r. deportowany z Berlina do Oświęcimia gdzie dożył do 18.04.1943r.

Eduard Rosenberg (ur.14.07.1880 r.w Bytowie).03.03.1943 r. deportowany z Berlina do Oświęcimia.

Betty Rosenstein(ur.13.07.1889 r. w Bytowie) zd. Jacoby.12.03. 1943 r.deportowana z Berlina do Oświęcimia.

Frieda Rosenthal (ur.17.04.1902 r. w Bytowie). Mieszkała w Bytowie. 01.03.1943 r. deportowana z Berlina do Oświęcimia.

Gertrud Rosenthal(ur.25.10.1890 r.w Bytowie) zd. Jacoby. 01.03.1943 r. deportowana z Berlina do Oświęcimia.

Arthur Scheidemann (ur.08.02.1881 r. w Bytowie).Mieszkał w Koszalinie.11.07.1942 r. deportowany

z Berlina do Oświęcimia.

Arthur Scheidemann (ur.23.11.1886 r. w Bytowie).17.03.1943 r.deportowany z Berlina do Terezina, następnie 06.10.1944 r.do Oświęcimia.

Karl Scheidemann (ur.03.01.1912 r.w Bytowie).Mieszkał w Bytowie. 03.03.1943 r.deportowany z Berlina do Oświęcimia

Lothar Scheidemann (ur.25.11.1908 r.w Bytowie). 29.01.1943 r.deportowany z Berlina do Oświęcimia miejsca swojej śmierci dn.08.03.1943 r.

Margarete Scheideman (ur.17.12.1884 r.w Bytowie). 12.03.1943 r.deportowana z Berlina do Oświęcimia.

Recha Scheidemann (ur. 28.03.1893 r.w Bytowie) zd. Neumann.17.03.1943 r. deportowana z Berlina do Terezina, następnie 06.10.1944 r.do Oświęcimia.

Siegfried Scheidemann (ur. 08.12.1895 r.w Bytowie).12.03.1943 r. deportowany z Berlina do Oświęcimia.

Siegfried Schweitzer (ur. 11.03.1882 r.w Bytowie). 26.02.1943 r.deportowany z Berlina do Oświęcimia .

Else Marie Siegel(ur.03.08.1884 r. w Bytowie) zd. Scheid. Mieszkała w Meiningen. 20. 08.1942 r. deportowana z Lipska do Terezina, następnie 23.01.1943r. do Oświęcimia.

Eduard Simon (ur. 11.12.1881 r.w Bytowie) Mieszkał w Bytowie . 20.11.1942 r.deportowany z Berlina do Terezina ,następnie 23.01. 1943 r.do Oświęcimia.

Eduard Simon (ur. 11.12.1881 r. w Bytowie) Mieszkał w Bytowie.20.11.1942 r.deportowany z Berlina do Terezina ,następnie 23.01. 1943 r.do Oświęcimia.

Erich Simon (ur. 06.02.1914 r.w Bytowie). 28.06.1943 r. deportowany z Berlina do Oświęcimia - miejsca swojej śmierci, 17.02. 1944 r

Frieda Simon (ur. 27.11.1886 r.w Bytowie).Mieszkała w Bytowie lub w Belinie. 20.11.1942 r.deportowana z Berlina do Terezina ,następnie 23.01.1943 r.do Oświęcimia.

Heinz Simon (ur. 01.04.1913 r. w Bytowie).14.12.1942 r. deportowany z Berlina do Oświęcimia.

Gertrud Spicker (ur. 16.11.1895 r.w Tuchomiu) zd. Jacoby. 02.03.1943 r. deportowana z Berlina do Oświęcimia

Pauline Wolfsohn (ur. 29.01.1868 r.w Bytowie).01.03.1943 r.deportowana z Berlina do Oświęcimia.

Margarethe Zacharias (ur. 02.04.1885 r.w Bytowie) zd Herrmann.16.06.1943 r. deportowana z Berlina do Terezina, następnie 09.10.1944 r.do Oświęcimia.

-Sobibór (obóz zagłady, powstał w marcu 1942 r. pierwsze transporty przybyły w maju 1942 r.

Zagazowano w nim - uduszono tlenkiem węgla- ok. 250 000 Żydów, Po buncie więźniów żydowskiego komanda, który miał miejsce 14.10.1943 r., obóz został zlikwidowany.)

Adolf Lehmann (ur.21.09.1900 r. w Bytowie). Mieszkał w Berlinie, emigrował do Holandii.Deportowany 13.07. 1943 r. do Sobiboru,tam 16.07.1943 r.zamordowany.

Hedwig Woller (ur. 03.01.1921 r.w Bytowie) Zamieszkała Rostoku i Wisbaden.11.06.1942 r. deportowana do Majdanka lub Sobiboru.

-Treblinka (wieś niedaleko Ostrowi Mazowieckiej. Miejsce funkcjonowania dwóch obozów z których jeden był obozem zagłady. Przybywający do niego transportami kolejowymi ludzie byli niemal natychmiast uśmierceni w komorach gazowych. W ten sposób uśmiercono 900 tysięcy Żydów z całej Europy.)

Franziska Alexander zd. Ackermann ur. 17.03.1867 r. w Bytowie,

21.08.1942 r. deportowana z Berlina do Terezina, 26.09. 1942 r. wywieziona do Treblinki.

Henriette Berndt (ur. 08.12.1858 r. w Bytowie).Mieszkała w Bytowie.24/25.08.1942r. deportowana do Terezina a 23.09.1942r.do Treblinki.

Aurora Blumenthal (ur. 21.10.1874 r. Bytów). Zam. w Bytowie, wywieziona z Królewca 24/25.08.1942 r. do Terezina a 23.09.1942 r. do Treblinki.

Salomon Demajo (ur.15.05.1927 r. w Bytowie). Mieszkał w Bytowie.Zamordowany w 1943 r. w Treblince.

Hedwig Hass (ur. 17.11.1873 r. w Bytowie) zd. Jacobsohn. Mieszkała w Bremie.Deportowana z Hanoweru 23.07.1942 r. do Terezina a 23.09.1942 r. do Treblinki.

Chaje Hanna Jacobsohn (ur. 23.10.1865 r. w Bytowie) zd. Herrmann. Zamieszkała w Bytowie. Deportowana 24/25.08.1942 r. z Królewca do Terezina, następnie 23.09. 1942 r. do Treblinki.

Louis Lewin (ur.28.09.1868 r. w Bytowie). Deportowany 12.08. 1942 r.z Berlina do Terezina zgładzony 26.09.1942 r. w Treblince

Cölestine Neumann (ur.10.01.1862 r. w Bytowie) zd.Rosenthal .Deportowana 29.07.1942 r. z Berlina do Terezina, następnie 26.08. 1942 r. do Treblinki.

7.2. Osoby uwięzione w obozach koncentracyjnych.

Max Caspari (ur. 06.11.1898 r.w Bytowie). Deporowany 02.03. 1943 r. do Oświęcimia. Zamordowany w KL Mittelbau-Dora(obóz w Turynii przeszło przez niego ok. 60 tys osób pochłonię 20 tys , z tego 10 tys podczas marszów śmierci, aż 1200 więźniów zginęło w czasie alianckich bombardowań).

Herbert Caspary(ur. 08.04.1892 r.w Bytowie).Mieszkał w Bytowie i stąd został 17.06. 1938 r. deportowany do KL Sachsenhausen gdzie 02.07.1940 r. stracił życie.

David Friedmann (ur. 28.01.1899 r. w Bytowie). Deportowany 25.01.1942.r. z Berlina do Rygi a 01.10.1944 r.do KL Stutthof (Sztutowo ok. 36 km od Gdańska. Obóz przez który przeszło ok. 120 tys więźniów ,w tym 49 tys kobiet i dzieci. Obóz pochłonię ok. 67 tys osób).

Rudolf Jacoby (ur. 27.09.1896 r. w Bytowie). Zamęczony 30.03.1941 r w KL Sachsenhausen (założony w lipcu 1936 r. Funkcjonował do 22 kwietnia 1945 r. Przez obóz przeszło ponad 200 000 więźniów , dziesiątki tysięcy zginęło. Wyzwolony został przez 2 Warszawską Dywizję Piechoty im. Jana Henryka Dąbrowskiego).

Louis Lippmann (ur.15.02.1887 w Wronkach) Mieszkał w Bytowie .Więziony w KL Sachsenhausen.

Fritz Scheidemann(ur.28.12.1915 r. w Bytowie) 12.01.1943 r. deportowany z Berlina do Oświęcimia , unicestwiony 08.04.1945 r. w KL Flossenbürg (położony w Bawarii, założony w 1938 r. funkcjonował do kwietnia 1945 r. Przez obóz przeszło ok. 96 tys. więźniów, zginęło ok. 30 tys.).

Charlotte Zucker (ur. 28.07.1893 r.w Bytowie) zd.Jacoby.19.01.1942 r. deportowana z Berlina do Rygi, następnie 09.08.1944 r. do KL Stutthof , tam 07.01. 1945 r. straciła życie.

7.3.Getta

- **Łódź** (miejsce zlokalizowanego od 8 lutego 1940 r. drugiego po względem wielkości getta

-Litzmannstadt Getto. Przeszło przez nie 200 000 ludzi. Z tej liczby 1/3 tu zmarła. Wyzwolenia doczekało 830. Pozostałych wywieziono do obozów zagłady i wymordowano. Przeżyli tylko nieliczni.)

Sophie Lehmann (ur.17.08.1872 r.w Brzeźnie Szlacheckim, niem. Adlig Briesen) zd.Michaelis Mieszkała w Bytowie lub w Berlinie. Deportowana 27/29.10.1941,do Łodzi tam zmarła 28.03.1942r.

Alex Löwenberg (ur. 08.01.1873 r. w Bytowie).Deportowany 27./29.10.1941 r.z Berlina do Łodzi, tam zmarł 10.04.1942 r.

Selma Maschke (ur. 22.01.1864 r.w Bytowie).Mieszkała w Kilonii. 19.07.1942 r trafiła do Łodzi, 19.08.1942 r. już nie żyła.

Minna Sieburth (ur. 09.07.1870 r w Bytowie) zd.Jacobsohn.18.10. 1941r. deportowana z Berlina do Łodzi - miejsca swojej śmierci w dn. 31.02.1942 r.

-**Mińsk** (stolica Białorusi. Getto mińskie istniało od lipca 1941 r. do października 1943 r. Podczas likwidacji ludność jego została prawie cała wymordowana).

Bruno Abrahamsohn (ur. 24.12.1889 r. w Bytowie).Deportowany 14.11.1941r. z Berlina do getta w Mińsku.

Theodor Grossmann (ur. 26.06.1890 r. w Bytowie).Deportowany 14.11.1941 r. z Berlina do Mińska .

Alex Kirschberg (ur.28.11.1893 r. w Bytowie).Mieszkał Burg-Gräfenrode. Deportowany 11./12.11.1941 r. do Mińska.

-**Piaski** (miejscowość na Lubelszczyźnie ,getto utworzone w 1940 r., liczyło kilka tysięcy osób. Oprócz Żydów miejscowych stłoczono w nim także deportowanych ze Szczecina, Krakowa i Czech. W lipcu i listopadzie 1942 roku Niemcy przystąpili do likwidacji getta, większość jego mieszkańców wywieziono do obozu zagłady w Sobiborze. W 1943 roku ostatnia grupa Żydów z getta Piaski trafiła do obozu pracy przymusowej w Trawnikach.)

Carl Blumenfeld (ur. 26.12.1877 r.w Bytowie) wywieziony 28.03.1942 r. z Berlina do getta w m. Piaski.

Max Herrmann (ur. 14.12.1875 r. w Bytowie).Deportowany 28.03.1942 r.z Berlina do getta w m. Piaski.

Frieda Lübschütz (ur. 27.11.1900 r. w Bytowie). Mieszkała w Szczecinie skąd 12.02.1940 r. trafiła do getta Piaski.

Abraham Aron Artur Wolff (ur. 13.06.1868 r.w Bytowie).Mieszkał w Szczecinie ,deportowany 12.02.1940 r. do getta Piaski.

-**Ryga** (stolica Łotwy. We wrześniu 1941 r. Niemcy utworzyli w Rydze getto. Pierwsze masowe egzekucje przeprowadzono już w listopadzie 1941 r., kiedy to rozstrzelano 10 000 Żydów. Kolejne mordy nastąpiły 7-9 grudnia tego roku. Do końca istnienia getta praktycznie wymordowano całą jego ludność .)

Erwin Camnitzer (ur. 20.07.1894 r. w Bytowie).Deportowany 19.10.1942 r. z Berlina do Rygi, trzy dni później już nie żył.

Hedwig Camnitzer (ur. 25.11.1897 r. w Bytowie). Deportacja 19.10.1942, r. z Berlina do Rygi ,trzy dni później nastąpiła śmierć.

Klara Caspary (ur. 05.01.1874 r. w Struszewie, niem. Strussow) .Deportowana 13. 01.1942 r.do Rygi.

Betty Friedmann (ur. 27.05.1889 r. w Bytowie)zd.Redisch.

Deportowana 27. 11. 1941r. z Berlina do Rygi, trzy dni później 30.11.1941r. już nie żyła.

Johanna Friedmann (ur. 03.08.1895 r. w Bytowie).Deportowana 27. 11. 1941r. z Berlina do Rygi, trzy dni później 30.11.1941r. już nie żyła.

Arthur Hirschfeld (ur. 04.02.1883 r.w Bytowie).Deportowany 25.01.1942 r. z Berlina do Rygi, data śmierci nieznana.

Max Hirschfeld (ur. 09.04.1884 r. w Bytowie).Deportowany 24./26.06.1942 r do Mińska, śmierć zastała go w lipcu 1942 r. w Rydze.

Paula Karger (ur. 03.09.1884 r. w Bytowie). Deportowana 26.11.1942 r. z Berlina do Rygi, trzy dni później 29.11. 1942 r. już nie żyła.

Max Lehmann (ur.20.10.1888 r. w Bytowie). Deportowany z Berlina 27. 11. 1941 r. do Rygi tam 30.11.1941 r. już nie żył.

Erich Neumann (ur. 10.09.1888 r. w Bytowie) 25.01. 1942 r. deportowany z Berlina do Rygi.

Ernestine Neumann (ur.05.03.1891) zd Rein. 25.01. 1942 r.deportowana z Berlina do Rygi.

Gustav Schweitzer (ur. 11.06.1877 r.w Bytowie) 15. 08.1942 r., deportowany z Berlina do Rygi gdzie po trzech dniach 18. 08.1942 r. już nie żył .

Emmy Wolff (ur. 15.01.1878 r.w Bytowie) Deportacja do Rygi 25.01. 1942 r..

-Terezin (miasto w Czechach, gdzie we wrześniu 1942 r. założono wzorowy obóz-getto, przez który przeszło 141 000 osób, w tym 70 000 starców i 15 000 dzieci,33 500 osób zmarło na miejscu, do obozów zagłady deportowano 88 200, przeżyło 3500.)

Jeanette Bartz zd. Korner (ur.13.10.1873 r. w Bytowie).Deportowana z Berlina 13.07.1942 r.do

Teresina i tam 02.10.1942 r.straciła życie

Rosa Beer zd Beer (ur. 28.12.1870 r. w Bytowie). Mieszkała przed deportacją w Poczdamie, wywieziona z Berlina do Terezina 21.09.1942 r. i tam 04. 03. 1943 r. straciła życie

Max Berndt (ur. 01.03.1862 r.w Bytowie).Deportowany z Berlina 17. 08. 1942 r. do Terezina, tam 29.10.1942 r. zakończył życie.

Franziska Blumenthal (ur. 07.07.1869 r.w Bytowie).Deportowana 17. 08.1942 r. z Berlina do Terezina, tam po dwóch tygodniach (31.08.1942 r.) już nie żyła.

Jette Boas (ur.06.11.1873 r. w Bytowie) zd. Holländer. Wywieziona z Berlina 16.06.1943 r.do Terezina, cztery dni później 20.06.1943 r. już nie żyła.

Elisabeth Caspari (ur. 31.12.1875 r. w Bytowie) .Deportowana 03.10. 1942 r do Terezina, cztery miesiące po przybyciu 15.02.1943 r. już nie żyła.

Isidor Izaak Caspary (ur. 04.06.1860 r.w Bytowie). Deportowany 12.01.1943 r.do Terezina gdzie po miesiącu 23.02.1943 r. już nie żył

Salli Samuel Feldberg (ur.01.09.1867 r. w Bytowie).Deportacja 14.09.1942 r. z Berlina do Terezina, gdzie 05.10.1942 r. nastąpiła śmierć.

Max Herbst (ur.16.04.1867 w Gdańsku). Mieszkał w Bytowie lub w Berlinie. Deportowany 17. 08.1942 r. z Berlina do Terezina miesiąc później 03. 09.1942r.już nie żył.

Henriette Jacobsohn (ur.01.01.1865 r. w Bytowie) zd. Lehmann Deportowana 14. 01.1943 r. z Berlina do Terezina gdzie w marcu tr zakończyła życie.

Siegmund Jacobsohn (ur. 17.04.1862 r. w Zalesiu, niem. Saleske) Mieszkał w Bytowie.

Deportowany 24/25.08.1942 r. z Królewca do Terezina,10.09.1942 r. już nie żył.

Henriette Keilus(ur. 26.08.1854 r.w Bytowie)zd.Feldmann Deportowana 17. 08.1942 r. następnie 01.1943 r. z Berlina do Terezina, gdzie 05.10.1944 r. zakończyła życie.

Fritze Kettlitz (ur.22.10.1873 r.w Bytowie).Deportowany19 03.1943 r. z Berlina do Terezina, gdzie 16.08.1943 r. zakończył życie.

Estella Kronheim (ur. 11.12.1864 r. w Bytowie).Deportowana 17. 08.1942 r. z Berlina do Terezina, gdzie 27.10.1942 r. zakończyła życie.

Jenny Lilienthal (ur.27.02.1865 r. w Bytowie).Deportacja 17. 08.1942 r. do Terezina, tam16.10. 1942 r. nastąpiła śmierć.

Hermann Pich (ur. 24.05.1864 r.w Bytowie).21.08. 1942 r.deportowany z Berlina do Terezina, tam 19.11.1942 r. nastąpił zgon.

Jeanette Pincoffs (ur. 02.05.1864 r. w Bytowie) zd. Scheidemann. 25.06.1942 r. deportowana z Berlina do Terezina - miejsca swojej śmierci dn. 08.11.1942 r.

Amalie Riese (ur. 21.04.1874 r. w Bytowie).13.08.1942 r.deportowana z Berlina do Terezina - miejsca swojej śmierci w dn.05.03. 1943 r.

Jeannette Rosen (ur. 15.04.1851 r. w Bredow, pol. Drzetowo ?). 24/25.08.1942 r. deportowana z Królewca do Terezina - miejsca swojej śmierci dn. 21.09.1942 r.

Ulrike Rosen (ur. 16.06.1856 r. w Bytowie) zd. Steinhardt. Mieszkała w Słupsku. 24/25.08.1942 r. deportowana z Królewca do Terezina - miejsca swojej śmierci dn. 22.09.1942 r

Bertha Rosenthal (ur. 16.10.1870 r. w m. Buszkowy, niem. Buschkau) zd. Schleimer. Mieszkała w Bytowie i w Berlinie. 03.09.1942 r. deportowana z Berlina do Terezina - miejsca swojej śmierci 29.12.1942 r.

Adolf Schüler (ur. 09.03.1850 r. w Bytowie). 30.08.1942 r. deportowany z Wrocławia do Terezina - miejsca swojej śmierci 08.11.1943 r.

Carl Silbermann (ur. 04.11.1872 r. w Bytowie). 19.04.1943 r. deportowany z Berlina do Terezina - miejsca swojej śmierci 24.03.1944 r.

Emil Silbermann (ur. 08.01.1877 r. w Bytowie). 23.08.1942 r. deportowany z Berlina do Terezina - miejsca swojej śmierci 29.02.1944 r.

Max Silbermann (ur. 15.01.1874 r. w Bytowie). 06.07.1942 r. deportowany z Berlina do Terezina - miejsca swojej śmierci, 20.08.1942 r.

Sophie Wertheimer (ur. 19.11.1875 r. w Bytowie) zd. Maschke. Mieszkała w Wiesbaden. Deportowana z Frankfurtu n. Menem do Terezina 01.08.1942 r., tam znalazła śmierć (04.06. 1943 r.)

-Warszawa -getto (zostało utworzone przez Niemców w dniu 2 października 1940 roku. 16 maja 1943 roku wysadzono w powietrze Wielką Synagogę na Tłomackiej, uchodzi to za symboliczny koniec getta . Do obozów zagłady wywieziono z niego ok. 310 tys Żydów)

Selma Scheidemann (ur. 26.09.1886 w Łęborku, niem. Lauenburg) zd. Scheidemann. Mieszkała w Berlinie i w Bytowie. 02. 04.1942 r. deportowana z Berlina do warszawskiego getta.

7.4. Raasiku. (miasto w Estonii koło Tallina miejsce gdzie we wrześniu 1944 r dotarły dwa transporty jeden (05.09.1942 r.) z Terezina ok. 1500 Żydów czeskich, drugi (24/26.09.1942 r.) z Berlina ok. 1000 Żydów z Niemiec. Po przybyciu transportów do Raasiku na stacji doszło do selekcji. Łącznie ok. 1750 Żydów przewieziono do pobliskiego Kalevi-Liiva i tam dokonano masowego mordu, pozostali znaleźli się w obozie pracy Gala. Potocznie)

Hedwig Glück (ur. 03.12.1880 r. w Bytowie) zd. Cassel.

Deportowana z Berlina 24/26.09.1942 r. do Raasiku ,unicestwiona.

George Löwenberg (ur. 12.09.1879 r. w Bytowie). Mieszkał w Bytowie lub Berlinie. Deportowany 24/26.09.1942 r. do Raasiku, unicestwiony.

Martha Neumann (ur. 13.05.1877 r. w Brzeźnie Czluchowskim niem. Deutsch Briesen) zd. Michaelis. Mieszkała w Bytowie lub Berlinie . Deportowana 24/26.09.1942 r. do Raasiku, zamordowana .

Sally Neumann (ur. 13.04.1886 r.). Mieszkała w Bytowie. Deportowana 24/26.09.1942 r. do Raasiku, zamordowana.

Bernburg (miasto w Saksoni – Anhalt, w miejscowym szpitalu psychiatrycznym między 1940 r. a 1943 rokiem uśmiercono w ramach eutanazji ok. 14 000 osób.)

Alfred Goldstrom (ur. 08.03.1911 r. w Bytowie), mieszkał w Bytowie. Deportowany 25.02. 1939 r. do KL Sachsenhausen, potem KL Ravensbrück, zamordowany 23. 03.1942 r. w Bernburg (Saale).

7.5. Nieznane miejsca i okoliczności

Frieda Danziger (ur. 12.03.1898 r. w Tuchomiu). Zmarła 15.11. 1941 r. w Berlinie.

Jacob Kroner (ur. 12.09.1875 r. w Bytowie). Mieszkał w Słupsku. Brak danych.

Herta Meisinger (ur. 12.01.1893 r. w Bytowie). Zmarła 03.12. 1940 r.

Ella Reich (ur. 06.03.1889 w Bobolicach niem. Bublitz) zd. Aron. Mieszkała w Bytowie. Deportowana na wschód.

Louis Reich (ur. 04.02.1893 r. w Krajence niem. Krojanke). Mieszkał w Bytowie. Los nieznany.

Hans Silbermann (ur. 25.10.1873 r. w Bytowie). Deportowany w 1942 r. Los nieznany.

Anna Waldauer (ur. 26.06.1871 r. w Bytowie). Zmarła 09.01. 1942 r.

8. Elektryfikacja i foniatria.

Niestety nieznane są przypadki ukrywania Żydów w Bytowie (wg K. H. Radde ,w Tuchomiu w 1944 r. jego ojciec Paul Radde udzielił pomocy ukrywającemu się żydowskiemu mężczyźnie). W wątpliwość

należy podać fakt niewiedzy o żydowskiej tragedii. Przecież zniknięcie narodu nie jest niezauważalne. Ponadto zbyt dużo mężczyzn z Bytowa i okolicy służyło na froncie wschodnim, nie jest więc możliwe by nic nie widzieli.

Żydzi niemieccy na pewno byli w zdecydowanej większości zasymilowani, uważali się za Niemców wyznania mojżeszowego. Była to społeczność, która zachowywała się lojalnie i przyczyniała się do rozwoju Niemiec. Mało kto wie, że prekursorami elektryfikacji Bytowa byli właśnie niemieccy Żydzi. Ich pionierską rolę w tej dziedzinie uznali w 1932 r. także Niemcy, podkreślono to w okolicznościowym referacie, który opracowano z okazji 25 –lecia elektryfikacji powiatu słupskiego. Pierwszy prąd do Bytowa popłynął ponad 100 lat temu z elektrowni „Struga” w Soszycy. Wszystkie materiały dotyczące tego słynnego zakładu (najstarsza czynna elektrownia wodna w Europie) jednoznacznie informują, że jej założycielem był fabrykant pochodzenia żydowskiego, źródła nie podają jego nazwiska (wg zasłyszanych wieści nazywał się Caspary lub Caspari, Casparius ? - jednak jest to nazwisko wśród Żydów dość popularne i dlatego wymaga uwiarygodnienia). Jak podaje p. Jolanta Nitkowska-Węglarz fabrykant ów zbankrutował a zakład przejęli Niemcy. Ponoć po śmierci pochowano go na cmentarzu w pobliskiej Bylinie, lecz napisy identyfikacyjne na kamieniu nagrobnym z biegiem lat uległy zatarciu. Także duma regionu, elektrownia „Gąskowo” w Gałąźni Małej swoje powstanie zawdzięcza biznesmenom żydowskiego pochodzenia. Również mało kto wie, że najwybitniejszymi Bytowiakami doby niemieckiej byli dwaj Żydzi, ojciec i syn, Albert i Hermann Gutzmannowie.

8.1.Rodzina Gutzmann

Fot. www.phoniatrie2005.com

Fot. www.phoniatrie2005.com

Prof. dr Hermann Gutzmann

Odegrali oni niepośrednią rolę w rozwoju nauk dotyczących upośledzenia mowy. Albert Gutzmann mimo, że urodził się w Głuszynie (19.12.1837 r.) kilkanaście lat życia rodzinnego i zawodowego spędził w Bytowie. Będąc od 1859 r. bytowskim nauczycielem, równolegle zajmował się zagadnieniami związanymi z problematyką głuchoniemych i w tym zakresie dokształcał się. Stało się to jego życiową pasją. Także w okresie bytowskim 29.01.1865 r. urodził mu się syn Hermann Carl Albert. Rok 1865 musiał być dla Alberta Gutzmanna szczęśliwy, gdyż w Berlinie uzyskał dodatkowe kwalifikacje pozwalające szerzej zajmować się problematyką głuchoniemych. Później ta specjalność i syn przyniosły mu sławę i poważanie. Niestety, Bytów nie dawał możliwości pełnego spełnienia zawodowego szczególnie tego specjalistycznego. Dlatego w 1873 r. Gutzmann przeprowadził się z rodziną do Berlina. Dwa lata później założył pierwszą w mieście szkołę dla głuchoniemych przy ul. Blumenstraße 63 A. Pracował także naukowo, co w 1879 r. zaowocowało dziełem życia, pracą „Jąkanie się i jego gruntowne usunięcie.” W latach 1887-1910 kierował berlińską miejską szkołą dla głuchoniemych. Za osiągnięte zasługi został królewskim radcą szkolnym. (Zmarł 27.05.1910 r. w Teupitz).

Syn Alberta, Hermann Gutzmann osiem lat dzieciństwa spędził w Bytowie lecz ze względu na karierę ojca dalsze jego losy wiązały się z Berlinem. Tam też studiował medycynę i w 1887 roku

pracą „Nad jąkaniem się” doktoryzował się. Problematyka jąkania nie była mu obca, gdyż zajmował się nią ojciec. Zresztą obaj bardzo ściśle ze sobą współpracowali. Zaowocowało to w 1891 r. wspólnym wydawaniem miesięcznika medyczno –pedagogicznego zajmującego się zagadnieniami leczenia wad wymowy. Organizowali również kursy terapeutyczne dla lekarzy i pedagogów. Przyniosło to obu popularność. Dzięki założonej w 1891 r. prywatnej klinice dla osób z wadami mowy, Hermann Gutzmann stał się wziętym lekarzem. Klinika była swoistym centrum zwalczania zaburzeń mowy. Jednocześnie wyniki swojej pracy przedstawiał w licznych pracach naukowych. W 1905 roku uzyskał habilitację, w 1907 r. przeniósł się do Instytutu Medycyny Wewnętrznej. W 1909 r. został profesorem. W 1912 r. przyjęto go do uniwersyteckiej kliniki gardła i nosa, której został kierownikiem. W 1914 r. zorganizował w Hamburgu I Międzynarodowy Kongres Fonetyki. Hermann Gutzmann stworzył bazę naukową dla chorób związanych z wadami wymowy i psychologii języka. Napisał ponad 300 prac naukowych, 6 książek oraz olbrzymią ilość referatów. Był prekursorem wielopłaszczyznowego współdziałania różnych dziedzin nauki; pedagogiki, psychologii, fonetyki, lingwistyki i muzykologii. Wykształcił wielu lekarzy z Niemiec i z innych krajów. Za jego sprawą w całych Niemczech w placówkach szkolnych objęto badaniami wszystkich uczniów z wadami wymowy. Zorganizowano specjalistyczne szkoły, klasy i kursy. Powszechnie uważany jest za twórcę niemieckiej foniatrii jako dziedziny akademickiej. Zmarł w Berlinie

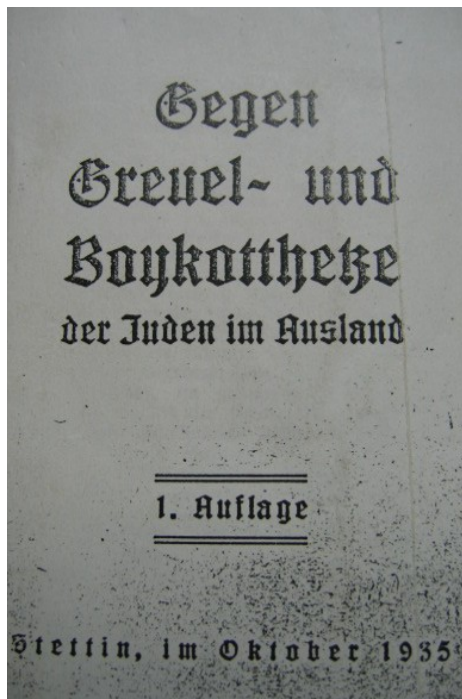
04.11.1922 r. Jego imieniem nazwano ulice w Berlinie, natomiast imię ojca noszą dwie berlińskie szkoły. W Bytowie nazwisko Gutzmann jest nadal nieznane.

9. Suplement, czyli Żydzi w Miastku

Rodzina Moisesa Salomon uznawana jest za pierwszą żydowską rodzinę w Miastku. Salomon był dosyć zamożny opłacał należności w wysokości 48 talarów (1728 r.). W 1733 zaczął działalność włókienniczą. W tym czasie Miastko uchodziło za potentata w tej dziedzinie. W 1752 r. w Miastku w trzech domostwach zamieszkiwało 21 Żydów. Podobnie było w 1764 r. W 1812 r. funkcjonowało w okolicy 13 domostw (gospodarstw) żydowskich. W roku 1840 mieszkało tu 148 Żydów. Między 1870 a 1873 było w Miastku trzech żydowskich radnych. W 1895 r. odnotowano 240 mieszkających tu Żydów. Pierwsze ekscesy antyżydowskie nastąpiły w kwietniu i maju 1900 r. Skończyło się na powybijanych kamieniami szybach. Niewątpliwie zajścia te wpłynęły na niejedną decyzję opuszczenia miasta. W następnych dziesięcioleciach liczba mieszkańców Miastka pochodzenia Żydowskiego systematycznie zmniejszała się. W 1925 było 75 a w 1932 ok. 60 Żydów. W 1939 r. Miastko zamieszkiwało siedmiu Żydów a w okolicy było ich ośmiu. O ich losie nic nie wiadomo. Do pierwszej wojny światowej w miasteczkiej Gminie Żydowskiej działał tzw Kultusbeamte czyli człowiek (urzędnik) odpowiedzialny za sprawowanie kultu. Nie był to rabin lecz na ogół kantor i nauczyciel. W 1880 r. kantorem był F. Fischer, w 1889 C. Meier. W 1898 nauczycielem, kantorem i rzeźnikiem (nibyrabin) był niejaki Chaim, w 1903 r. sprawami kultu zajmował się W. Warszawski, w 1905 Benno Heymann i jako ostatni odnotowany został w 1913 r. L. Brandes. Miasteczką synagogę wybudowano w 1818 r. po 30 latach funkcjonowania została zamknięta gdyż groziła zawaleniem. Nowa Synagoga powstała ok. 1848 r. przy ówczesnej Wasserstraße dziś ul. Królowej Jadwigi. W 1937 r. została sprzedana szklarzowi który zrobił sobie w niej swój warsztat. Budynek ten nie przetrwał do dziś. Cmentarz Gminy został założony w 1820 r. według tradycji na „ Galgenberg ” (Góra Straceń), nazwanym później „ Żydowską Górą ” obecnie ul. Koszalińska, teren obok Zespołu Szkół Ponadgimnazjalnych. Cmentarz został zniszczony przez Niemców a w okresie powojennym miejsce to było stale profanowane.

9.1. Właściciele, sklepy, firmy i wolne zawody w Miastku (niem. Rummelsburg) i okolicy:

W 1935 roku oddział (Gauleitung) hitlerowskiej partii NSDAP w Szczecinie wydał ciekawą książeczkę która miała być przeznaczona „ Nur für Parteigenossen ”, czyli tylko dla towarzyszy partyjnych. Tytuł jej „ Gegen Gruel- und Boykottheke der Juden im Ausland ” wskazywał, że broszurka ta miała za zadanie

zaprzeczyć szerzonych za granicą „ kłamstwom ” o prześladowaniu i bojkocie Żydów w Niemczech. Aby to udowodnić zawierała nazwiska oraz adresy działających „ bez przeszkód ” na Pomorzu Zachodnim żydowskich kupców, przemysłowców, adwokatów, lekarzy, nauczycieli. W istocie był to sprytnie zredagowany przewodnik dla lokalnym przywódców nazistowskich z gotową listą Żydów przeznaczonych w pierwszej kolejności do prześladowań. Mimo partyjnego przeznaczenia każdy mieszkaniec Pomorza Zachodniego mógł za jedyne 10 pfg nabyć sobie tą książeczkę. Mógł to także zrobić przeciętny mieszkaniec Bytowa lub Miastka i na pewno to zrobił. Wymienieni w broszurze Żydzi bytowscy zostali przedstawieni powyżej w podrozdz. „ Sklepy, firmy i wolne zawody w Bytowie ”.

Spośród miasteczkich Żydów broszura wyszczególniła następujące osoby oraz ich firmy i adresy :

Noah Blau, kupiec, jego specjalnością były wyroby ręczne, siedzibę miał na ul. Große Kirchenstraße 5 (dziś ul. Królowej Jadwigi). Siegmund Friedlaender, kupiec, wyroby ręczne, Marktstraße 5 (ul. Konstytucji 3 maja). Louis Goldschmidt, kupiec, materiały budowlane, Marktstraße 24, Max Lewinski, kupiec,

wyroby ręczne.

Dr Hans Moses, lekarz, praktyka lekarska przy ul. Adolf- Hitler- Str. 21 (Armii Krajowej).

Heimann Rosen, handel skórami, Marktstraße 1.

Georg Stahl, kupiec, dom towarowy i drogeria, Marktstraße 2.

Siegbert Stein, sklep obuwniczy, Markt 8 (Plac Jana Pawła II).

Jenny Walter, materiały budowlane, Marktstraße 22.

Josef Zamory, sklep rzeczy używanych, Schützenstraße 1.

W broszurze nie zapomniano także o okolicznych miejscowościach :

Kolczygłowy (Altkolziglow)

Erich Jänicke, tzw „żydowski krewny” (jüdisch versippt) – brak danych,

Leo Rosen, kupiec, tekstylia, Dorfstraße.

Louis Rosen, sprzedawca skór , Dorfstraße.

Barcino (Bartin)

Herbert Drucker ,kupiec ,wyroby ręczne i towary kolonialne.

Gustav Rosen , kupiec, wyroby ręczne i towary kolonialne.

Starkowo (Starkow)

Fritz Pallas, „żydowski krewny” , wyroby kolonialne

Trzebielino (Terblin)

Adolf Rosen, oberża i artykuły spożywcze.

Waldowo (Waldow)

Max Mendelsohn, towary kolonialne.

9.2.Lista osób i miejsc deportacji Żydów urodzonych w dawnym powiecie miasteczkim (Kreis Rummelsburg)**9.2.1.Obozy zagłady****Oświęcim (Auschwitz)**

Hedwig Alexander(ur. 10.09.1893 w Miastku) zd.Rosen .Wywieziona 04.03.1943 z Berlina do Auschwitz.

Irma Alexander (ur.12.12.1923 w Miastku).Wywieziona 02.03.1943 z Berlina do Auschwitz.

Ruth Gerda Bock (ur. 11.02.1913 w Miastku) zd Brandes. Deportowana 12.03.1943 z Berlina do Auschwitz.

Martin Borchardt (ur. 24.08.1884 w Miastku). Deportowany 02.03.1943 z Berlina do Auschwitz.

Hildegard Cohn (ur.06.07.1902 w Trzebielinie, niem. Treblin) zd. Rosen.12.01. 1943 deportowana z Berlina do Auschwitz.

Minna Ephraim(ur. 07.11.1883 w Miastku). Deportowana 03.02.1943 z Berlina do Auschwitz.

Sally Ephraim (ur. 19.05.1880 w Miastku). Deportowana 19.02.1943 z Berlina do Auschwitz.

Ilse Gerson(ur. 21.04.1907 w Miastku) zd.Goldschmidt. Deportowana 19.02.1943 z Berlina do Auschwitz.

Betty Grieshaber (ur.28.02.1882 w Miastku.)zd.Ephraim. Deportowana 03.02.1943 z Berlina do Auschwitz.

Margarete Gumpert (ur. 11.01.1888 w Miastku) zd.Sabatzky. Mieszkała w m. Parchim, 29.11.1943 deportowana z Berlina do Auschwitz.

Elly Hammerstein (ur.04.11.1892. w Miastku). 03.03.1943 deportowana z Berlina do Auschwitz.

Erna Hammerstein (ur.17.05.1889. w Miastku).03.03.1943 deportowana z Berlina do Auschwitz.

Else Heinrich (ur.28.02.1879 w Miastku).06.03.1943 deportowana z Berlina do Auschwitz.

Gertrud Heymann (03.07.1879 w Miastku.) zd Ephraim.19.01.1943 deportowana z Berlina do Auschwitz.

Alfred Jacks (ur. 08.01.1896 w Miastku). 29.11.1942 deportowany z Berlina do Auschwitz.

Ernestine Rosalie Jacks (ur. 28.10.1873 w Trzebielinie) zd. Rosen. 15.12.1942 deportowana z Berlina do Terezina ,następnie 16.05.1944 do Auschwitz.

Hedwig Maschkowski(ur.12.07.1906 w Trzebielinie). 23.11.1942 deportowana z Berlina do Auschwitz.

Erna Pinkus(ur. 08.12.1906 w Miastku).17.05.1943 deportowana z Berlina doAuschwitz.

Martha Riess (ur. 05.10.1875 w Miastku). 17.05.1943 deportowana z Berlina do Auschwitz..

Bertha Rosen (ur. 14.05.1898 w Miastku.). 17.12.1942 deportowana z Berlina do Auschwitz.

Johanna Rosen (ur. 22.08.1919 w Kołczygłowach). 01.03.11943 deportowana z Berlina do Auschwitz.

Seelig Rosen (ur.18.11.1877 w Warcinie). 24/25.08.1942 deportacja do Terezina, następnie16.05. 1944 do Auschwitz.

Ruth Seefeldt (ur. 15.05.1904 w Kołczygłowach). 03.03.1943 deportowana z Berlina do Auschwitz.

Horst Seeliger (ur.13.09.1925 w Miastku.). 01.03.1943 deportowany z Berlina do Auschwitz.

Else Zamory (ur. 25.01.1882 w Miastku.). 03.02.1943 deportowana z Berlina do Auschwitz.

Helga Zamory (ur. 22.10.1924 w Miastku). 03.02.1943 deportowany z Berlina do Auschwitz.

Sobibór

Helene Mendelson (ur.02.04.1880 w Miastku.). 13.06.1942 deportowana z Berlina do Sobiboru.

Trebinka

Meta Bendix (ur. 24.12.1871 w Miastku.) zd.Mendel. Deportowana 27. 08.1942 z Berlina do Terezina, stamtąd 26.09. 1942 do Treblinki.

Meta Ephraim (ur. 30.08.1875 w Miastku).09.09.1942 deportowana z Berlina do Terezina a 29.09.1942 do Treblinki.

Hedwig Friedlaendeb(ur.16.12.1873 w Miastku) zd. Sabatzky. Mieszkała w Słupsku. Deportowana 24/ 25.08.1942 z Królewca do Terezina ,stąd 23.09.1942 do Treblinki.

Henriette Grünbaum (ur. 05.02.1863 w Miastku) zd .Feldmann. 17.09. 1942 deportowana z Berlina do Terezina a 19.09.1942 do Treblinki.

Marie Mendel (ur. 25.01.1865 w Miastku).Mieszkała w Hamburgu. 19.07.1942 deportowana z Hamburga do Terezina a 21.09.1942 do Treblinki.

Emma Neuweck (ur. 17.05.1867 w Miastku.) zd Guter. Mieszkała w Białogardzie. 24/25.08.1942 deportowana z Królewca do Terezina a 26.08.1942 do Treblinki,

Samuel Rosen (ur.11.05.1873 w Warcinie).Mieszkał w Kołobrzegu 24/25.08.1942 deportowany do Terezina a stamtąd 23.09.1942 do Treblinki.

Marta Wolff (ur.11.09.1864 w Miastku.) zd Rothenberg. Mieszkała w Miastku.Deportowana 24/25.08.1942 do Terezina a 23.09.1942 do Treblinki.

Pauline Zimack(ur.10.03.1878 w Miastku) zd. Ephraim.Deportowana z Berlina 09.09.1942 do Terezina, 29.09.1942 wywieziona do Treblinki.

9.2.2.Obozy koncentracyjne

- **Buchenwald** (obóz funkcjonował od 1937 r.do końca wojny. Przeszło przez niego ok. 250 tys ludzi. Życie straciło ok. 56 tys. Obóz wyzwoliła Armia Stanów Zjednoczonych.)

Salomon Bartell (ur.ur.20.10.1873 w Miastku). Zatrzymany 13.93.1939 r. w Brandenburgu. Z Berlina trafił do Dachau, następnie do Sachsenhausen , 05. 06 1941 trafił do Buchenwaldu gdzie 05.06.1941 zakończył życie.

- **Dachau** (w latach 1933 -1945 więziono w nim i w jego 150 podobozach 250 000 ludzi, z czego 150 000 zginęło. Obóz w 1945 r. wyzwoliła Armia Stanów Zjednoczonych.)

Herbert Lehmann (ur.16.01.1903 w Seehof). Mieszkał w Niedarzynie, niem. Meddersin.Deportowany 1942 do Dachau i tam zginął.

- **Majdanek** (obóz na terenie Lublina przeszło przez niego kilkaset tys osób, zginęło 78 tys. Obóz wyzwoliła Armia Czerwona.)

Oskar Weiher (ur.19.04.1905 w Łubnie, niem. Lubben). 08.09.1942 deportowany na Majdanek.

- **Bergen-Belsen** (Dolna Saksonia ,założony w 1940 r. funkcjonował do 15.04.1945 r. zginęło w nim ok. 70 tys.osób. Obóz wyzwolili Brytyjczycy .)

Martha Wittkower (14.01.1876 w Miastku) zd. Oppel.10. 07. 1942 deportowana do Terezina, 27.09. 1944 do KL Bergen-Belsen, gdzie 29. 01. 1945 nastąpiła śmierć.

Arthur Drucker (ur.18.12.1905 w Trzebieline).Deportowany 28.07.1944 r. do KL Bergen-Belsen gdzie 24.01.1945 r. zakończył życie.

9.2.3.Getta

Bełżce (miasto w woj. Lubelskim. Getto utworzono w 1940 r. roku trafili tu Żydzi ze Szczecina (300 osób), Krakowa (500 osób) i Lublina (500 osób). W maju 1942 roku dotarł tutaj transport z kilkoma tysiącami Żydów z Niemiec.Likwidacje getta rozpoczęto w październiku 1942 r. zakończono w marcu 1943 r. Mieszkańcy trafili do Sobiboru lub na Majdanek.)

Marie Sabatzky (ur. 21.01.1865 w Miastku.) zd.Oppel. Deportowana z Szczecina do getta Bełżce tam 02.03. 1940 już nie żyła.

Kowno (Litwa , getto utworzono 10.07.1941 istniało do 08.07.1944. W getcie zginęło ok.34 tys. Żydów) Sally Rosen (ur.22.03.1879 w Pustowie, niem. Püstow). Mieszkała w Wrocławiu 25.11. 1941 wysłana do Kowna, tam 29.11. 1941 już nie żyła.

Izbica (woj. lubelskie, getto tranzytowe utworzone zimą 1939 , pierwszy transport Żydów z Niemiec przybył 11.03.1942 ostatni 15 06.1942 .Dnia 02.11.1942 nastąpiła tzw „wielka akcja” podczas której do obozów zagłady wywieziono większość Żydów. Ostatecznie getto zlikwidowano 28.04.1943)

Sara Kalder (ur.26.08.1879 w Miastku.). Mieszkała w Fürth .Deportowana w 1942 do getta w Izbicy.

Litzmannstadt (Łódź)

Franziska Chaskel(ur.11.07.1881 w Miastku.) zd.Guter. 18.10.1941 deportowana z Berlina do Litzmannstadt (Łódź) Getto tam zakończyła życie dn.05.03 1942.

Alfred Josephsohn (ur. 25.09. 1891 w m. Wałdowo,niem.Waldow). 24.10.1941 deportowany z Berlina do Łodzi, gdzie żył do 02.01.1942 r.

Mińsk

Else Wolff (ur.19.11.1889 w Miastku.) zd Lewin. 14.11. 1941 deportowana do Mińska.

Ryga

Auguste Blau (ur. 03.08.1874 w Wyschin pol. Wisin ?) zd.Heinrich. Mieszkała w Miastku, wywieziona 25.01.1942 przez Berlin do Rygi.

Noah Blau (ur.21.04.1871 w Miastku). Mieszkała w Miastku. Deportowana 25.01.1942 do Rygi.

Grete Gülzow (ur. 16.08.1880 w Miastku). 19.10. 1942 deportowana z Berlina do Rygi, trzy dni później już nie żyła.

Martha Loewy (ur.14.10.1913 w Kołczygłówkach, niem. Neu Kolziglow).15.12.1941 została deportowana do Rygi.

Piaski

Bertha Hertha Hoffmann (ur.27.11.1885 w Miastku).28.03. 1942 deportowana z Berlina do getta Piaski.

Terezin

Johanna Blau (ur.29.09.1867 w Miastku). Mieszkała w Miastku. Deportowana 15.06.1942 do Terezina, tam 16.09. 1942 już nie żyła.

Meta Drucker (ur.16.11.1880 w Trzebielinie) zd. Rosen.Mieszkała w Słupsku. 24/25.08.1942 deportowana z Królewca do Terezina, gdzie 23.01.1943 zakończyła życie.

Ernst Gotthilff(ur. 25.05.1870 w Miastku.).14.09.1942 deportowany z Berlina do Terezina, gdzie 26.02. 1943 zakończył życie.

Doris Gronemann (ur.19.01.1857 w Miastku.) zd. Kohls.

Mieszkała w Szczecinku. Deportowana z Berlina do Terezina, gdzie po czterech dniach tj.14.01.1943 już nie żyła.

Ida Guter (ur.19.10.1865 w Miastku.). 24/25.08.1942 deportowana z Berlina do Terezina, dwa tygodnie później 09.09.1942 już nie żyła.

Röschen Levy (ur. 24.05.1867 w Miastku.) zd. Mendel. Mieszkała w Gorzowie Wlkp. Deportowana z Berlina 16.12. 1942 do Terezina, skąd nie powróciła, zm. 13.03.1943.

Selma Lewinsky (ur.23.01.1862 w Warcinie niem. Varzin) zd. Kraft. Mieszkała w Słupsku.

W dn.24/25.08.1942 deportowana z Królewca do Terezina skąd nie powróciła, zm. 05.09.1942.

Rebecka Lewinsohn (ur.31.05.1875 w Trzebielinie).Deportowana 17.08.1942 z Berlina do Terezina, skąd nie powróciła, zm. 28.12.1942.

Fanny Manasse (ur.11.03.1867 w Miastku.)zd. Feldmann.

Deportowana 08.09.1942 z Berlina do Terezina, skąd nie powróciła, zm. 31.03.1943.

Max Mendel (ur.01.11.1868 w Miastku.). 05.08.1942 deportowany z Berlina do Terezina, gdzie 15.09. 1943 znalazł śmierć.

Philipp Mendel(ur.18.12.1861 w Miastku).Deportowany 20.08.1942 z Berlina do Terezina, gdzie 13.08.1942 znalazł śmierć.

Henriette Rosen (ur. 15.06.1866 w Trzebielinie) zd.Rosen. 14.09.1942 deportowana z Berlina doTerezina, gdzie 27.11.1942 znalazła śmierć.

Joseph Rosen (ur.11.05.1870 w Barcinie, niem. Bartin). 04.08. 1942 deportowany z Berlina do Terezina, gdzie19.10.1943 stracił życie.

Friederike Stahl(ur. 15.03.1865 w Cetyniu) zd.Leibholz.17. 08. 1942 deportowana z Berlina do Terezina, gdzie 20.01.1943 straciła życie.

9.2.4.Raasiku

Anna Itzig (ur. 01.08.1879 w m.Cetyń, niem. Zettin).24/26.09.1942 deportowana do Raasiku

9.2.5.Inne okoliczności

Betty Falkenstein (ur. 12.08.1884 w Miastku.) zd.Kohls. Zmarła 16.04.1943.

Siegfried Kohls (ur.18.11.1879 w Miastku.). Data śmierci nieznana.

Erna Lehmann (ur. 07.07.1904 w Miastku.). Mieszkała w Słupsku. Data deportacji nieznana.

Gerhard Lehmann (ur. 27.09.1905 w Seehof). Mieszkał w Słupsku , deportowany w 1942.

Hans Adolf Lehmann (ur.25.10.1930 w Trzebielinie). Mieszkał w Słupsku, deportowany w 1942.

Ruth Lehmann (ur.27.09.1932 w Kołczygłówach, niem. Alt Kolziglow). Mieszkała w Słupsku. Deportowana w 1942.

Alfred Rohr (ur. 16.01.1874 w Miastku) Deportowany w 1941, los nieznany.

Betty Rosen (ur. 09.02.1888 w Marcinie, niem. Varzin). Mieszkała w Słupsku.Los nieznany.

Louis Rosen (ur.09.05.1880 w m. Zielin, niem. Sellin). Los nieznany.

Max Moses Rosen (ur.21.12.1879 w Warcinie).Deportowany na Wschód.

10.Sprawa mienia i sumienia

Obecnie na terenie Pomorza obserwuje się zjawisko dużego zainteresowania mieniem żydowskim. Weryfikuje się pozostałości tj. synagogi (lub place po nich), cmentarze, kamienice dawne zakłady pracy. Wywołuje to obawy obecnych użytkowników tych miejsc, że mogą wystąpić pretensje roszczeniowe. Z punktu widzenia moralnego, w przypadku terenów II RP sprawa wydaje się jasna. **W ramach zwykłej ludzkiej solidarności nikt z Polaków nie miał prawa zajmować żydowskich domostw po wypędzeniu z nich prawowitych właścicieli. Nie miano także takiego prawa nawet w sytuacji gdy wiedzano, że właściciele Ci zostali unicestwieni.** Jedynym usprawiedliwieniem może być sytuacja zasiedlenia powstała poprzez wysiedlenie dla potrzeb tworzonego getta, wówczas następowała wymuszona wymiana mieszkań.

W przypadku dawnych terenów Niemieckich sprawy rewindykacji nie są takie proste, gdyż egzekutorem mienia żydowskiego było państwo niemieckie i dotyczyło to Żydów - niemieckich obywateli. Większość mienia żydowskiego została przez ich właścicieli wyprzedana. Fakt, że robiono to pod przymusem i po śmiesznie niskich cenach. Kupujący wiedzieli, że ceny są żenujące ale jednak transakcje te przeprowadzali, co też świadczy o ich moralności.

Reasumując, sprawy ewentualnych rekompensat za mienie żydowskie na terenach polskich, a przed 1939 r. znajdujących się w Rzeszy, Polski nie powinny dotyczyć. To jest nadal sprawa Niemiec, korzyści z przejęcia zakładów, domów, placów żydowskich w pierwszej kolejności miały Niemcy. Polska przejęła razem z terenami również to mienie ale było ono już niemieckie.

Analiza pamiętników, wyraźnie wskazuje, że najbardziej wrogim, najbardziej agresywnym elementem społeczeństwa niemieckiego okresu nazizmu obok hitlerowskich funkcjonariuszy była młodzież zrzeszona w Hitlerjugend. Angażowała się ona we wszelkiego rodzaju ekscesy nierzadko wyrządzając krzywdę lub inicjując ludzkie tragedie. Dziś dawni chłopcy i dziewczęta z

Hitlerjugend to dystyngowani panowie i panie. Przyjeżdżają klimatyzowanymi autobusami i witani wylewnie pozwalają sobie na takie czy inne uwagi odnośnie ich wygnania i potraktowania sentymentalnych dla nich miejsc. Nasze władze ciągle potulnie słuchają i przepraszają, stawiają kamienie pojednania (jednostronnego) i ani słowem nie wspomną, że to „przy waszej Panie, Panowie obecności, czasem z waszym udziałem, wasi ojcowie burzyli synagogi, profanowali cmentarze, za 500 DM kupowali fabryki, dewastowali sklepy, bili Żydów ... Nikt nie zapytał; „ co wyście lub wasi koledzy robili z robotnikami przymusowymi, jeńcami wojennymi ?..Przecież nie kto inny ale to głównie młodzież z HJ donosiła, obrzucała kamieniami, wyzywała, opluwała ludzi tylko dlatego ,ze byli innej nacji lub inaczej myśleli. Czy ktoś z tych dawnych członków Hitlerjugend powiedział na oficjalnym spotkaniu „byliśmy młodzi, otumanieni, zatruto nasze dusze – przepraszamy”?

Dziś wytyka się zdewastowane cmentarze niemieckie. Fakt to wstyd. Ale nie pamięta się, że zanim to zrobili Polacy, Niemcy doszczętnie rozprawili się z większością cmentarzy żydowskich a macew użyto czasami jako materiał na bruk do ulic i raczej nie przeszkadzało to ówczesnym użytkownikom dróg w jeźdźeniu po nich. Co miało miejsce także w Bytowie. Na Wschodzie nie pozwolono pomordowanym Żydom spoczywać w spokoju.

Chcąc zatrzeć ślady rozkopano zbiorowe groby powyciągano szczątki i dokładnie spalono (podobnie zrobiono z Polakami, męczennikami Piaśnicy) a prochy porozrzucano po polach. Taki był na pewno definitywny koniec wywiezionych na Wschód i tam unicestwionych przedstawicieli bytowskich Żydów.

Zebrał i opracował ; **Andrzej Szutowicz**

Literatura;

Margret Heitmann , Juliusa H. Schoeps i Bernharda Vogt ; **Geschichte und Kultur der Juden in Pommern** New York 1995 r.

Zygmunt Szultka; „Historia Bytowa”,str.189 – 192, 293,294,308.Wyd.PZG Koszalin 1998 r.

Dom konferencji w Wannsee ;”Wystawa stała” Przewodnik po wystawie”, str.16,24,52,85,93

Robert Szuchta; Piotr Trojański „Holokaust zrozumieć dlaczego”,str.56 Wyd. Mówią wieki , Bellona.

W-wa 2003

Andrzej Szutowicz; ”Żydzi w Drawnie –podsumowanie”, Wyd. Kawaliera Drawno 2004

Gauleitung NSDAP; „ Gegen Greuel – und Boykotthetze”,str.7-8 Wyd. Szczecin 1935

Zbigniew Bukowski; „Bytów. Wszystko o ...” str. 74.Wyd. Bytów 1995 r.

www.kaszuby.bytow.pl- Juden in Groß Tuchen

Karl – Heine Radde. ”Wir taten nichts Besonderes”
 www.luise-berlin.de Gutzmann Hermann Carl Albert
 www.luise-berlin.de Gutzmann Albert
<http://pl.wikipedia.org/wiki/Buchenwald>
[http://www.majdanek.com.pl/obozy/majdanek/eksterminacja%20\(m\).html](http://www.majdanek.com.pl/obozy/majdanek/eksterminacja%20(m).html)
<http://pl.wikipedia.org/wiki/Bergen-Belsen>
 Heinz Zehmis ; „100Jahre Phoniatrie In Deutschland” www.slaek.de
 www.phoniatrie2005.com;Hermann Carl Gutzmann”
 www.gutzmannschule.de ; Albert - Gutzmann-Schule
 Jewish Encyklopedia ; „Gutzmann Hermann”
 Gerhard Salinger „Jüdische Gemeidenen in Hinterpommern” str. 43 ,63 i 64
[http://books.google.pl/books?id=rHxw4a82HeAC&pg=PA43&lpg=PA43&dq=\(+Bildungsverein++%E2%80%9EConcordia%E2%80%9D&source=web&ots=w4Y2lM-fYD&sig=6bAtArLRVAMumb6vTwAsMiyAr4g&hl=pl&sa=X&oi=book_result&resnum=2&ct=result](http://books.google.pl/books?id=rHxw4a82HeAC&pg=PA43&lpg=PA43&dq=(+Bildungsverein++%E2%80%9EConcordia%E2%80%9D&source=web&ots=w4Y2lM-fYD&sig=6bAtArLRVAMumb6vTwAsMiyAr4g&hl=pl&sa=X&oi=book_result&resnum=2&ct=result)
 Jolanta Nitkowska-Węglarz. Szukajcie pomorskich skarbów. WOIT.Ślupsk 1998 r.str.78-93.
<http://www.bundesarchiv.de/gedenkbuch/directory.html>
[http://de.wikipedia.org/wiki/Bernburg_\(Saale\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Bernburg_(Saale))
[http://pl.wikipedia.org/wiki/Stutthof_\(KL\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Stutthof_(KL))
[http://pl.wikipedia.org/wiki/Sachsenhausen_\(KL\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Sachsenhausen_(KL))
<http://pl.wikipedia.org/wiki/Mittelbau-Dora>
[http://pl.wikipedia.org/wiki/Flossenb%C3%BCrg_\(KL\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Flossenb%C3%BCrg_(KL))
 Piaski – Getto w Piaskach http://www.sztetl.org.pl/?a=showCity&action=viewtable&cat_id=13&city_id=715&id=8799&lang=pl_PL
 Jakub Chmielewski. Getta tranzytowe w dystryktach lubelskim
http://www.tnn.pl/Getta_tranzytowe_w_dystryktach_lubelskim,2590.html
http://en.wikipedia.org/wiki/Holocaust_trials_in_Soviet_Estonia

PRACOWNIA PROJEKTOWA	
DOMART	- projekty - adaptacje - nadzory budowlane
mgr inż. Szymon Napierała	
ul. KRN 5c/3 73-240 Bierzwnik	tel. 602 787 581 e-mail: domart@skrzynka.pl
http://www.projekty.dom-art.prv.pl	